

СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ, УЖИТИХ У МОВОЗНАВЧИХ ПРАЦЯХ ЯРОСЛАВА-БОГДАНА РУДНИЦЬКОГО

У статті охарактеризовано словотвірну структуру лінгвістичних термінів, ужитих у мовознавчих працях Ярослава-Богдана Рудницького.

Ключові слова: лінгвістика, лінгвістичні терміни, словотвірна структура, слово-термін, термін-комполит, термінологічне словосполучення (терміносполука).

Lesya Hapon. СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СТРУКТУРА ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ, УПОТРЕБЛЕННЫХ В ЯЗЫКОВЕДЧЕСКИХ ТРУДАХ ЯРОСЛАВА-БОГДАНА РУДНИЦКОГО

В статье охарактеризована словообразовательная структура лингвистических терминов, употребленных в языковедческих трудах Ярослава-Богдана Рудницкого.

Ключевые слова: лингвистика, лингвистические термины, словообразовательная структура, слово-термин, термин-комполит, терминологическое словосочетание (терминосочетание).

Lesya Hapon. WORD-FORMATION CONSTRUCTION OF WORD-TERMS IN YAROSLAV RUDNYTSKYJ'S LINGUISTIC PAPERS

The present article is to research the word-formation construction of word-terms in YaroslavRudnytskyj's linguistic papers.

Keywords: linguistic, professional vocabulary, word-formation construction, word-term, composite term, term-collocation.

Здобуття Україною незалежності зумовило пожвавлення демократичних процесів у суспільстві, що відобразилось також і на становищі науки про мову, одним із основних завдань якої стало заповнення прогалін в історії свого розвитку.

Усебічного вивчення заслуговує наукова творчість Ярослава-Богдана Рудницького (1910–1995 рр.) – визначного українського мовознавця діаспори, який зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної лінгвістики ґрунтовними працями з етимології, лексикографії, ономастики, топоніміки, діалектології, історії української літературної мови і соціолінгвістики.

Перші кроки щодо популяризації творчого доробку Я. Рудницького вже зроблено. Ім'я Я. Рудницького та його ідеї згадуються в дослідженнях сучасних українських учених С. Бевзенка, М. Худаша і М. Демчук, Г. Бучко і Д. Бучка, С. Вербича, Г. Аркушина, С. Бевзенка, М. Лесіва, С. Вакульчука, К. Іваночка, О. Мельничука, Г. Мацюк, О. Кривошеєвої, Н. Мартинишин, Г. Шміло. Стисло окреслено основні напрями мовознавчих досліджень Я. Рудницького у статтях Я. Дзири, Г. Дідківської, Р. Зорівчак, В. Шендеровського. У розвідках З. Бичка і С. Гіряк розглянуто діалектологічні та соціолінгвістичні напрацювання відомого славіста діаспори. До інформаційно насичених зарубіжних джерел, доступних сучасним дослідникам, належать праці діячів діаспори: біографічні виклади Т. Носко-Оборонів, О. Войценко; бібліографічні видання М. Мандрики, С. Голутяка-Галліка; публікації Т. Примака, Г. Семенюк, Я. Славутича. Комплексне дослідження мовознавчої спадщини вченого здійснено в монографії Л. Гапон.

Розкриття засад українознавчої концепції Я. Рудницького передбачає також вивчення його лінгвістичної термінології.

Мета цієї статті – проаналізувати структуру та з'ясувати лексико-семантичні особливості лінгвістичних термінів, уживаних у мовознавчих дослідженнях вченого.

Слід зазначити, що Я. Рудницький стояв біля першовитоків створення української термінології. Особливо цінний для істориків мови матеріал знаходимо в розвідках: «Із військово-воєнного словництва» [9, с. 80–85], «Із спортової (спортивної) термінології» [9, с. 85–88], «Дещо про українську технічну термінологію» [9, с. 89–90], «Дещо про нашу хемічну термінологію» [9, с. 90–92], «Основна граматична термінологія» [9, с. 100–103].

У мовознавчій діяльності Я. Рудницький використовував терміни, які «*прийняла і устійнила Комісія Мови НТШ у Львові на своїх засіданнях в р. 1935 і 1936*» [7, с. 5]. Зауважимо, що вибрано їх було з матеріалів реферату, укладеного й запропонованого Комісії до розгляду самим Я. Рудницьким, який усвідомлював значення традиції для вироблення й удосконалення лінгвістичних термінів. Перелік цих термінів учений виклав у роботах: «Як говорити по-літературному» (1946), «Український правопис» (1949) та ін. У них подано терміни для номінації понять із фонетики, графіки та орфографії, морфології, синтаксису, що відображає тогочасний ступінь наукового осмислення структури української мови. Терміни для позначення спеціальних понять ономастики, діалектології, історії мови, соціолінгвістики знаходимо в низці відповідних праць мовознавця.

Учений дотримувався задекларованого І. Огієнком принципу: «Рідній мові повинна відповідати рідна термінологія» [2, с. 97]. Орієнтуючись передовсім на власне українську лінгвістичну термінологію, творцями й упорядниками якої були С. Смаль - Стоцький і Ф. Гартнер, Я. Рудницький використовував лінгвістичні терміни власне українського походження. Загалом їх можна поділити на дві групи:

1) одиниці, вживані лише в спеціалізованому термінному значенні (*іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, відмінювання, дієвідмінювання, приросток, наросток, звучня, слівня тощо*);

2) загальнозживані слова, які внаслідок термінізації набули відповідної семантики й уживаються у функції термінів (*рід, число, особа, час, спосіб, вид, стан, частка тощо*).

За спостереженнями мовознавців, в українській лінгвістичній термінології домінують специфічні мовні одиниці (90%).

У мовознавчих працях вченого також поширені терміни іншомовного походження. Серед цих лексем переважають запозичення з грецької (назви лінгвістичних дисциплін та напрямів: *антропонімія, етимологія, фонетика, грамати́ка, синтакса*; назви мовних одиниць: *архаїзм морфема, лексика*) та латинської мов (назви процесів: *аббревіація, афіксація, артикуляція, палаталізація, інтонація, субстантивізація*; назви мовознавчих одиниць: *африката, ад'єктив, апелятив, композит, інфікс*; назви відмінків: *аблатив, акузатив, генітив, номінатив* тощо).

Особливе місце серед запозичень посідають інтернаціоналізми – терміни, які в тому самому вигляді та значенні вживаються в різних мовах: *метафора* (укр.) – *Metapher* (нім.) – *Metaphor* (англ.) – *Métaphore* (фр.); *архаїзм* (укр.) – *Archaismus* (нім.) – *Archaism* (англ.) – *archaïsme* (фр.); *синтаксис* (укр.) – *Syntax* (нім.) – *Syntax* (англ.) – *syntaxe* (фр.) тощо.

Уживаючи терміни іншомовного походження, Я. Рудницький спеціально демонструє можливість утворення й використання в науці термінів українського походження: *білябіяльний – двогубний* [7, с. 60–62]; *фонетика – звучня, семантика – значіння, флексія – словозміна, синтакса – складня* [6, с. 60–63]. Таке використання запозичених одиниць поряд із рідномовними термінами свідчить про намагання Я. Рудницького, як і інших українських учених, наблизити українську науку до європейського культурного й інтелектуального простору [1, с. 14].

Характерні риси термінів простежуються насамперед в їхній структурі, яка забезпечує ефективне вираження семантики цих специфічних мовних одиниць. Термінопозначення для лінгвістичних понять, ужиті в працях Я. Рудницького, за властивою їм структурою

поділяються на синтетичні (однослівні) та аналітичні (багатослівні). Йдеться про терміни-слова (унітерми), терміни-композиції та термінологічні словосполучення (терміносполуки). Унітерми складають 29% від загальної кількості зафіксованих термінів, наприклад: *наголос, наросток, приросток, говірка, звук, лапки, час, частка, твір, складня, фонема, дериват, голосівка, приголосівка* тощо.

Необхідно вказати, що частина з таких термінів усталилась і в сучасній українській літературній мові (*наголос, говірка, звук, лапки, час, частка* тощо). Проте для більшості розглянутих термінів характерні певні риси, пов'язані з формуванням західноукраїнського варіанта української літературної мови. Наприклад, Я. Рудницький послуговується назвами відмінків на зразок: *називник, родівник, давальник, знахідник, орудник, місцевик, кличний*. Учений також використовує форми термінів, які відбивають на письмі особливості їхньої західноукраїнської вимови (*йменник, алфавет, ортографія, ортоєнія, льокалізм, морфольогія* тощо).

Часто в працях дослідника знаходимо паралельне вживання, тобто поряд із термінами з мовознавчого арсеналу західноукраїнських лінгвістів учений використовує й усталені в сучасній літературній мові термінозначення, як-от: *приголосівки – приголосні звуки, голосівки – голосні звуки* [6, с. 8]; *протинка – кома* [6, с. 53]; *середник – крапка з комою* [6, с. 53]; *давальник – давальний відмінок* [6, с. 60], *знахідник – знахідний відмінок* [6, с. 61], *звучня – фонетика* тощо [5, с. 7].

Терміни-слова поділяються на дві групи:

а) непохідні лексеми: *акут, вид, дефіс, звук, ідіома, кома, фраза, аргумент, форма*;

б) похідні утворення: *афіксація, акутований, акцентуація, жаргонізм, вигук, видих, визвук, орудник, вокалізація, голосівка, діалектизм, звучня, ікання, слівня, москалізм, назвук, наросток, складня*.

Серед похідних термінів переважають суфіксальні деривати: *називник, родовик, звучня, слівня, складня, гортанка, голосниці, додаток, запозичення (позичка), м'якшення, прикладка, протинка, розділка, частка (частиця)* тощо. Незначною є кількість префіксальних утворень (*визвук, назвук*) та нульсуфіксальних дериватів (*притиск, уклад*).

Аналізовані афіксальні слова-терміни утворені за допомогою суфіксів *-ість, -ння(-ення), -ик, -к-а, -н-я, -аці-я*, префіксів *ви-, на-, пере-, не-, без-, а-* та нульового суфікса. Для таких дериватів характерна переважно прозора мотивованість, а їхня словотвірна структура розкриває зміст позначуваних понять. Адже, як зауважують термінологи, «афікс завжди включає термін у певну матрицю системи, тому семантичне навантаження його у зв'язку з цим інше, ніж у загальнонародній мові: конкретніше, чіткіше» [3, с. 168].

У мовознавчих працях ученого засвідчені також терміни-композиції, які складають біля 3,5%, як-от: *однорозвук, двоєрозвук, словосполучка, словотвір, дієслово, дієприкметник, дієприслівник, загальноєвропейська (лексика), офіційно-діловий (стиль), розмовно-оповідне (речення), семантико-стилістичні (особливості)* тощо. Утворені вони шляхом осново- та словоскладання. Зазначимо, що ці способи словотворення в лінгвістичній термінології вважаються малопродуктивними [3, с. 171]. У досліджуваному матеріалі вони представлені лише невеликою кількістю одиниць. Найчастіше терміни - композиції утворені:

а) складанням іменникової та дієслівної основи (*назвознавство, мовознавство, правопис, словозміна, словоскладання, звуконаслідування, словотвір*);

б) складанням числівникової та іменникової основи (*двогубний, двоєрозвук, двоєкрапка, двоємовний, багатомовний, півєм'якшення*);

в) двох іменникових основ (*словоформа, словосполучка*).

Дуже часто така деривація супроводжується суфіксацією (*мовознавство, словоскладання, двоєгубний*) або нульовою суфіксацією (*словотвір, правопис* тощо). Внутрішня форма цих складних термінів також прозора.

Серед терміноодиниць, уживаних у мовознавчих працях Я. Рудницького, знаходимо складні слова з міжнародними компонентами на зразок *антро-, моно-, орто-, -граф, -графія*,

-логія, -онім, наприклад: антропонім, морфольогія, ортоєнія, ортографія, термінологія, топономастика, фонологія, фразеологія та под.

Найбільшу кількість термінопозначень, використаних у лінгвістичному доробку Я. Рудницького (67,5 %), становлять термінологічні словосполучення. У мовознавчих працях ученого функціонують здебільшого складені іменникові терміни, виражені безприйменниковими і прийменниковими синтаксичними конструкціями. Серед них виокремлюємо двокомпонентні (*науковий стиль, складневі архаїзми, шипучі приголосівки, поширене речення, прикметниковий придаток* тощо) і багатоконпонентні (*апелятивна функція наголосу, м'якшення коронального типу, твори з реальним значінням, твори з чуттєво-експресійним забарвленням*).

Двокомпонентні терміносполуки утворені здебільшого сполученням:

а) іменника з прикметником (останній конкретизує значення іменника), наприклад: *наголошений склад, приголосний звук, займенниковий прислівник, чоловіча відміна, напереднє приподібнення, притакливе речення* тощо;

б) двох іменників: *придаток способу, категорія пня, експанзія наростка, окситонез наростка, здовження приголосівок (подвоєння приголосівок), зрізничкування мови*.

Обидва складники значної частини цих терміносполук є компонентами українського походження (*голосний звук, живий наросток, мовний знак, говіркові слова, діління слів*). Однак у роботах мовознавця часто трапляються терміносполуки, утворені поєднанням слів іншомовного та слов'янського походження: *динамічний наголос, монотонічний наголос, фонетична будова, дериваційні зв'язки, акцентований голосний*. Незначну кількість спеціальної мовознавчої лексики репрезентують сполуки, які складаються з двох слів іншомовного походження: *синтаксичний архаїзм, діяктологічна транскрипція, ітеративна вокалізація, релевантна опозиція, компаративний формант, циркумфлексований склад, каузативна вокалізація*. Це переважно інтернаціоналізми, які вживаються в лінгвістичній термінології різних європейських мов.

Багатоконпонентні терміносполуки становлять собою поєднання:

а) іменника, прикметника й іменника: *м'якшення приголосівок груп, пень теперішнього часу, пень минулого часу, іменники середнього роду, прикметник дієприкметникового походження, зник глухих голосівок, твори з чуттєво-експресійним забарвленням, твори з нейтральним значінням*;

б) прикметника та двох іменників: *генеалогічна класифікація мов, морфологічна класифікація мов, граматична функція наголосу, неправильне ступенювання прикметників, слабка позиція глухих, сильна позиція глухих* тощо;

в) двох прикметників із іменником (*українська церковно-слов'янська мова*);

г) трьох іменників (*спрощення груп приголосних*);

д) чотирьох і більше компонентів (*порівняльна фонетика слов'янських мов*).

Термінологічність цих та інших багатоконпонентних словосполучень підтверджує наявність дефініцій у термінографічних працях, наприклад: *спрощення груп приголосних – втрата одного із звуків у групах приголосних, що виникли внаслідок занепаду слабких редукованих [ь] і [ь']* [10, с. 637]. Багатослівні лінгвістичні терміни – це здебільшого закриті словосполучення, до яких неможливо включити інші елементи або замінити окремі його компоненти іншими лексемами (*дієслово dokonаного виду, пень теперішнього часу*).

Отже, в українськомовній лінгвістичній спадщині автора переважають питомі слов'янські терміни, що зумовлено його орієнтацією на внутрішньомовні ресурси. Терміни іншомовного походження вживаються в працях Я. Рудницького у зв'язку з уведенням нового наукового поняття до української лінгвістичної галузі і прагненням автора долучитись до загальноєвропейського рівня мовознавчої науки.

Структура лінгвістичної термінології Я. Рудницького відбиває процес спеціалізації слів і словосполучень. Термінопозначення для лінгвістичних понять, ужиті в працях ученого, поділяються за своєю структурою на синтетичні (однослівні) та аналітичні (багатослівні). Унітерми складають 29% від загальної кількості уживаних термінів, терміни-

композити – 3,5%, терміносполуки – 67,5%. Багатокомпонентність у лінгвістичній термінології мовознавця пов'язана з поступовим розширенням термінологічної одиниці, що веде до конкретизації терміна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гапон Л. О. Характеристика лінгвістичних термінів Ярослава-Богдана Рудницького за походженням / Zbiór artykułów naukowych Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej. – Варшава, 2016. – С. 11–16.
2. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К., 2001. – 440 с.
3. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів, 1994. – 216 с.
4. Рудницький Я. Вступ до слов'янознавства / Я. Рудницький. – Мюнхен, 1948. – 79 с.
5. Рудницький Я. Мовна та правописна справа в Галичині / Я. Рудницький. – Львів, 1937. – 16 с.
6. Рудницький Я. Нарис граматики старо-церковно-слов'янської мови. – Мюнхен, 1947. – 142 с.
7. Рудницький Я. Український правопис / Я. Рудницький. – Вінніпег, 1949. – 64 с.
8. Рудницький Я. Українська славістика та її завдання / Я. Рудницький. // Завдання слов'янської філології й українська славістика. – Аугсбург, 1948. – С. 14–29.
9. Рудницький Я. Як говорити по-літературному / Я. Рудницький. – Прага, 1941. – 104 с.
10. Українська мова. Енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. – К., 2000. – 752 с.

Стаття надійшла до редакції 27.12.2018 р.